

eeuw uiteen. Vervolgens besprak Tineke ter Meer vier vroege nieuwjaarsgedichten van Constantijn Huygens. Na de lunch, die in het stadhuis vlakbij Hegius' Latijnse School werd genoten, belichtte Jeroen Jansen de stijltheorie als interferentiemodel voor het Neolatijn en de moedertaal, in dit geval, het Nederlands.

De discussie werd ingeleid door Fokke Akkerman. Doel was om met een aantal suggesties te komen voor nieuwe projecten, die een plaats zouden kunnen verwerven in het programma van het Constantijn Huygens Instituut. Er is natuurlijk nog steeds grote behoefte aan goede edities van Neolatijnse auteurs. Edities kunnen de vorm hebben van een facsimile, van een tekstkritische editie, of van een vertaling, in het bijzonder van teksten die voor andere disciplines van belang zijn. Welke auteurs en welke teksten uiteindelijk zullen worden geselecteerd, moet tijdens volgende bijeenkomsten worden besloten. Naast het uitgeven van Neolatijnse auteurs konden twee andere voorstellen op bijval rekenen. Het eerste voorstel is om een bloemlezing van Neolatijnse teksten samen te stellen die geschikt zijn voor gebruik op school en universiteit. De teksten, die illustratief moeten zijn voor het humanisme en de renaissance in Nederland, zullen voor leerlingen inhoudelijk toegankelijker zijn en meer aanspreken dan de klassieken, en daarom een overbrugging kunnen vormen tussen hun moderne wereld en de klassieken. Idealiter gaat de bloemlezing vergezeld van een inleiding tot het Neolatijn, een woordenlijst en een literatuurgeschiedenis van het Neolatijn. Een aanzet tot een dergelijke literatuurgeschiedenis, waarvoor nog niet voldoende materiaal voorhanden is, kan worden gegeven door een korte biografie van enkele tientallen auteurs te vervaardigen, waarin ook de vindplaatsen van hun werken worden opgenomen. Daarnaast zou er, om een groter publiek op het Neolatijn te attenderen, een bundel met teksten in vertaling moeten komen. Op deze wijze kan de onmisbaarheid van de Neolatijnse component in de studie van de Nederlandse cultuurgeschiedenis duidelijk worden. Het tweede voorstel betreft het bijeenbrengen van Neolatijnse teksten op schijf. Met een tekstcorpus op CD-Rom komt een thesaurus Neolatijn beschikbaar die onontbeerlijk is voor stilistisch onderzoek, voor het opzoeken van citaten, en uiteindelijk voor het samenstellen van een woordenboek Neolatijn. Als tussenoplossing kunnen Neolatijnse teksten die al op schijf staan, worden geïnventariseerd en toegankelijk worden gemaakt via netwerken als Internet.

Na afsluiting van de discussie en de huishoudelijke mededelingen konden belangstellenden een kijkje nemen in de bibliotheek (Sophie van Romburgh).

Overzicht van de lezingen op de neolatijnistendag te Deventer

Irma Eltink, *Dulce Bellum en Querela in de Duitse Landen. Aspecten van de Erasmusreceptie in de zestiende en zeventiende eeuw.*

Terwijl de verspreiding van Erasmiaanse geschriften in de verschillende Europese landen al lang in kaart gebracht was, liet een overzicht van de Duitse Erasmusreceptie op zich wachten. In de eerste helft van deze eeuw ging men er dan ook nog van uit dat de invloed van Erasmus in Spanje groter was geweest dan bijvoorbeeld in Engeland en de Duitse Landen.¹ Het tegenovergestelde bleek in de Duitse Landen het geval te zijn: systematische naspeuringen in een groot aantal bibliotheken leverden een ware vloed aan Duitstalige, vooral zestiende-eeuwse Erasmusdrukken op. Belangrijker dan een dergelijke hoeveelheid is de conclusie dat ongeveer alle belangrijke geschriften van Erasmus al tijdens zijn leven in het Duits werden vertaald.² Vooral de geschriften met betrekking tot de

¹ Heinz Holeczek, Erasmus von Rotterdam und die volkssprachliche Rezeption seiner Schriften in der deutschen Reformation 1519-1536. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, II. Band, 1984, Heft 2, p. 131.

² Holeczek, *Volkssprachliche Rezeption*, p. 131.

Bijbelexegese en Erasmus' handreikingen voor een goed christelijk en sociaal leven werden op grote schaal vertaald en gedrukt. De politieke werken, waartoe ook de vredesgeschriften zoals de *Dulce Bellum*-tekst en de *Querela pacis* gerekend worden, zijn, in absolute aantallen gerekend, nog het minst vaak vertaald. Toch behoren ze tot de belangrijkste groep Erasmusteksten en ze werden dan ook als eerste, tussen 1519 en 1521, in het Duits vertaald. Erasmus was zelf ook op de hoogte van deze opkomende vertaaltraditie, temeer omdat hij een aantal vertalers al dan niet persoonlijk kende. Hoewel een groot deel van deze vertalingen zonder zijn expliciete toestemming verscheen, stond Erasmus niet geheel afwijzend tegenover deze ontwikkeling. Wel gaf hij duidelijk aan welke teksten hij wel of niet voor vertaling geschikt achtte, want niet al zijn werk was voor het grote publiek geschreven. Erasmus zag graag dat zijn 'Erbauungsschriften', waarin het goede christelijke leven centraal staat, voor het grote publiek toegankelijk gemaakt werden. Ook de commentaren op de psalmen, de parafrasen bij de Evangelieën en de werken waarin de voorbeeldfunctie van het christelijk huwelijk centraal staat, zoals de *Christiani matrimonii Institutio* en het aan Maria van Hongarije opgedragen geschrift *De Vidua Christiana* wil Erasmus graag in de volkstaal verspreid zien. Toch kan niet voorkomen worden dat nog steeds vele Erasmiaanse geschriften vertaald worden die buiten het door de humanist zelf goedgekeurde corpus vallen: het zijn de teksten die in politieke en kerkelijke kringen het meeste stof doen opwaaien. De vertalingen van de *Bellum*-tekst en de *Querela pacis* waren al in de vroege jaren, zoals gezegd tussen 1519 en 1521, verschenen, toen deze vertaalproblematiek nog niet of nauwelijks speelde.

In november 1519 verscheen de eerste en enige Duitse *Bellum*-vertaling uit de zestiende eeuw. Deze Duitse *Bellum*-versie was van de hand van Ulrich Varnbüler, keizerlijk secretaris en protonotarius aan het gerechtshof te Mainz. De vertaling werd, zo nemen we aan, bijzonder goed door het Duitse lezerspubliek ontvangen, daar reeds in juni 1520 een nadruk van die eerste uitgave verscheen.³ Een ontmoeting met Erasmus moet voor Varnbüler de aanzet tot deze vertaling zijn geweest. Onder de indruk van deze grote humanist heeft Varnbüler zijn bewondering door een vertaling van de *Bellum*-tekst tot uitdrukking willen brengen. Varnbüler vertaalt een werk waaruit natuurlijk de tijdgeest spreekt, de Erasmiaanse kritiek behoeft ook in de Duitse versie geen verdere toelichting, wat een bijna letterlijke vertaling mogelijk maakt: Varnbülers tekst past nog uitstekend in het vroege stadium van de vertaaltraditie, waarin de letterlijke vertaling nog als standaard gold. De keizerlijk secretaris vult de Erasmiaanse tekst alleen maar daar aan, waar dat het begrip van de tekst ten goede komt. De vertaling wordt gekenmerkt door een sobere stijl, Varnbüler probeert zelfs zoveel mogelijk de Latijnse zinsconstructies in zijn vertaling vast te houden.

Pas in 1607 verschijnt een tweede Duitse vertaling van het *Bellum-Adagium*, maar deze Duitse *Bellum* van Fridericus Cornelius von Friedensberg hield geen nieuw tijdperk in van bijzondere belangstelling voor dit Erasmiaanse vredesgeschrift in de Duitse Landen. Tijdens de Dertigjarige Oorlog werd het *Adagium* maar één keer opnieuw uitgegeven en bovendien betrof het hier ook nog een Latijnse uitgave. De Deens-Zweedse Oorlog van 1658 droeg bij tot het ontstaan van een nieuwe *Bellum*-vertaling die in 1659 verscheen. De vertaler, Caspar Meußler, was naar Schleswig Holstein gekomen om er te gaan studeren. Door de oorlog gedwongen woonde hij langere tijd in het kasteel te Gottorf, waar hij in de bibliotheek op de *Adagia* van Erasmus stuitte. Het thema van het 'wohlbekanntes und übliches Sprichworts *Dulce bellum inexpertis*' was natuurlijk een *materia de tempore*. Dat was ook de reden voor Meußler, het traktaat in het Duits te vertalen. In de lijn van de vertaaltraditie van de zeventiende eeuw maakt hij niet alleen een vrije vertaling, maar schrijft daarnaast ook nog een mooie Duitse tekst. Opvallend is dat Meußler, die toch in een tijd van oorlog leefde, de tekst nauwelijks aktualiseert. Zijn toevoegingen en opmerkingen betreffen vreemd genoeg bijna geen tijdgebonden problemen die in zijn eigen tijd, het midden van de zeventiende eeuw, actueel zijn maar hij voorziet juist die passages van commentaar waarin Erasmus over het

³ Brigitte Hannemann, *Erasmus von Rotterdam. 'Süß scheint der Krieg den Unerfahrenen'*. München 1987, p. 26-28.

ware christenzijn spreekt. Hoewel Meußlers vertaling dikwijls minder neutraal is dan de Latijnse moedertekst en hij de vrijheid neemt, een aantal Erasmiaanse uitspraken op wel zeer eigen wijze te interpreteren, blijft Meußlers werk een vertaling en geen bewerking van het Erasmiaanse geschrift, omdat hij de structuur en de opbouw van de Latijnse versie over het algemeen als leidraad voor zijn vertaling hanteert.

De *Querela pacis* genoot in de zestiende en zeventiende eeuw meer aanzien dan de *Bellum*-tekst, wat ook in het grotere aantal vertalingen tot uitdrukking komt. In 1521 verschenen twee Duitse *Querela*-vertalingen, beide uit reformatorische kringen. Georg Spalatinus, raadsheer van Frederik van Saksen, vriend van Luther en kennis van Erasmus, had de *Querela* in 1520 samen met enkele andere Erasmiaanse geschriften vertaald. In zijn opvattingen over de hervorming stond Spalatinus als het ware tussen Erasmus en Luther in: in zijn denken ging hij bijzonder ver met Luther mee, toch prefereerde hij een wat gematigder invoering van de kerkelijke hervormingen. Uiteindelijk koos hij er toch voor, in navolging van Luther te breken met de roomse kerk. De waardering voor Erasmus bleef en zijn vertaling van de *Querela* weerspiegelt ook iets van die waardering: Spalatinus vertaalt de tekst met respect voor de auteur. Dit komt vooral sterk naar voren in de correcte vertaling van de politieke statements van Erasmus: hoewel hij ongetwijfeld niet altijd zijn mening met Erasmus kan delen, laat hij Erasmus' politieke uitspraken meestal onaangetast. Wel is er sprake van een 'verchristelijking' van de tekst, die zijn oorzaak vindt in de persoonlijke vroomheid van Spalatinus: hij benadrukt telkens weer de *Pax Christi*, wat ten koste gaat van de door Erasmus juist zo geliefkoosde argumenten uit het natuurrecht voor *pax* en *concordia*.

De andere *Querela*-vertaling uit het jaar 1521 was van de hand van Leo Jud, die eveneens meerdere werken van Erasmus heeft vertaald. Behorend tot de vriendenkring van Zwingli was Jud een van de belangrijkste reformatoren in Zürich. Als Erasmusvertaler neemt Jud een bijzondere plaats in: hij deinst er niet voor terug, op zeer eigenzinnige wijze met het origineel om te gaan. Hij parafraseert de tekst of vult hem aan, dikwijls schrijft hij meer een kommentaar dan een vertaling, zodat de tekst ook voor de wat minder geleerde lezer begrijpelijk is. Het gevolg van deze consideratie met zijn lezerspubliek is een niet altijd acceptabele verandering van het wezen, de diepere inhoud van het Erasmiaans origineel. Ook de *Querela*-vertaling wordt door Jud aan de politieke situatie van de jaren 1520-1521 en aan zijn eigen politieke overtuiging aangepast. Hij wilde ook niet zozeer het Erasmiaanse gedachtengoed in de volkstaal verspreiden, maar meer de ideeën, zoals *hij* die interpreteerde, propageren. Het ziet er naar uit dat de invloedssfeer van de vertaling van Jud, juist door die persoonlijke inkleuring, beperkt is gebleven, terwijl de Duitse versie van Spalatinus juist door de relatieve objectiviteit een redelijke populariteit genoot: de Spalatinus-vertaling werd in de zestiende eeuw namelijk nog tweemaal herdrukt.

In de zeventiende eeuw draagt de Dertigjarige Oorlog zonder twijfel bij aan de herlevende populariteit van de *Querela*. Tijdens deze oorlog wordt de Latijnse tekst meerdere malen herdrukt en verschijnen er twee nieuwe Duitse vertalingen. De eerste uit 1622 is anoniem, de tweede uit 1634 wordt aan Samuel Grynaeus toegeschreven.

De laatste *Querela*-vertaling verschijnt samen met een *Bellum*-vertaling in 1666. Interessant is dat de vertaler, Joachim Gerdes, de twee geschriften, die qua thema zo met elkaar overeenstemmen, weer als twee-eenheid presenteert, wat zowel in de zestiende als in de zeventiende eeuw met de Latijnse herdrukken vaak het geval was. Joachim Gerdes is de eerste vertaler die de twee vredesgeschriften zo samenvoegt. Dit zou er op kunnen wijzen dat hij de teksten vanuit hun oude context geïnterpreteerd en vertaald heeft.

De vertalingen van Erasmus' vredesgeschriften zijn voornamelijk in reformatorische of met de Reformatie sympathiserende kringen ontstaan, waar in de moedertaal geschreven teksten de voorkeur genoten. Zo zou immers een groter publiek toegang tot die teksten hebben. De vraag is echter of met vertaling van Erasmus' vredesgeschriften ook een groter publiek bereikt werd: deze politieke geschriften kenmerken zich in het Latijn door een geleerde taal die zich ook richt tot een geleerd publiek. In vertaling zijn deze teksten nog moeilijk en voor het grote publiek dus niet interessant.

Vertaling van deze geschriften moet dan ook niet in het licht van algemene 'Volksaufklärung' gezien worden, maar meer als het stellen van een daad die in het verlengde ligt van een reformatorische gezindheid. Ook de vertalingen uit de zeventiende eeuw hebben niet tot doel het volk met Erasmus bekend te maken: het maken van een correcte, literair verantwoorde vertaling was meer een uiting van *Bildung* en 'formale Schulung', waarbij een grondige kennis van zowel het Latijn als de moedertaal tentoongespreid kon worden. De inhoud van de Erasmiaanse vredesgeschriften maakt dat zowel de vertalers als ook het lezerspubliek in de hogere, ontwikkelde lagen van de bevolking moeten worden gezocht.

Tineke ter Meer, Vier vroege nieuwjaarsgedichten van Constantijn Huygens

De jaarwisseling heeft Constantijn Huygens vaak naar de pen doen grijpen. Zo'n veertig gedichten zijn er van hem overgeleverd die met deze gebeurtenis te maken hebben. Zelfs wanneer we in aanmerking nemen dat Huygens' oeuvre vrij omvangrijk is, dan nog mogen we dit een respectabel aantal noemen. Ook onder de Latijnse jeugdgedichten zijn ze te vinden. Vier daarvan — drie gericht aan Christiaan Huygens sr., Constantijns vader, en één gericht aan het hele gezin — waren het onderwerp van deze lezing. Aan de bespreking van deze vier teksten ging een inleidend gedeelte vooraf waarin aan de orde kwamen: 1) Huygens' vroegste Latijnse poëzie in het algemeen en de rol die zijn vader heeft gespeeld bij de totstandkoming daarvan; 2) de *strena*-traditie.

Het ligt in de bedoeling dat de tekst van deze lezing in enigszins aangepaste vorm als artikel in een tijdschrift verschijnt.

Jeroen Jansen, Neolatijn en moedertaal. De stijltheorie als interferentiemodel

1. Inleiding

De zestiende eeuw mag beschouwd worden als de periode waarin de verschillende volkstalen in West-Europa in tal van gewaardeerde wetenschappen doòrbraken. Deze ontwikkeling werd zoals bekend al in het veertiende-eeuwse Italië met Dante ingezet. De latere 'questione della lingua', de discussie (in Italië voornamelijk tussen Toscanen en niet-Toscanen gevoerd) over de waarde van de volkstaal, werd door andere landen, ook de landen die niet in het bijzonder dezelfde (talige) band met het klassieke verleden hadden, overgenomen en met name gevoerd vanuit een praktische noodzaak. De levende volkstaal bleek geschikt om als medium te fungeren onder vakmensen, om vernieuwingen op allerlei terreinen op te tekenen, maar ook om zich in het politieke milieu adequaat uit te drukken. Bovendien waren de bereikbaarheid van het woord Gods voor iedereen en op den duur het gebruik in het onderwijs factoren die de status van moedertalen hebben vergroot.

Ziehier sterk gesimplificeerd de geboorte, groei en rijping van de volkstaal op terreinen die voorheen door het Latijn werden beheerst. Duidelijk is dat een dergelijke jeugd niet zonder puberteitsjaren kon verlopen. Het was een langdurig proces, vol terugslagen en struikelingen, moeilijkheden die menig auteur weer naar de veiligheid en vertrouwdheid van het Latijn deden terugverlangen. Dit gold zelfs voor de meest verstokte moedertaalbouwers en puristen, zoals P.C. Hooft - of moet ik zeggen dat dit *juist* voor deze groep auteurs gold: want iemand als Hooft zag zich keer op keer geconfronteerd met het probleem zijn purismen te matigen en toch zuiver Nederlands te schrijven. "'t zoude misschien nutter zijn in zujver Latijn te schrijven", verzuchtte hij eens.¹ Hij prefereerde op zo'n moment van moedeloosheid een taal van reputatie, een taal ook die de status van zuiverheid bezat, boven een moedertaal die door tal van barbariserende invloeden was aangetast, een besmetting die zij nooit heeft kunnen afleggen. Het was overigens geen typisch

¹ Zie P.C. Hooft, *De briefwisseling*. Uitgegeven door H.W. van Tricht. Met medewerking van F.L. Zwaan, D. Kuijper Fzn en F. Musarra. 3 dln. Culemborg 1976-1979, dl II, pp. 534-5.